

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Democratie, deugden, docentschap: de docent als gids in de democratie

Wiersma, J.K.C.

Citation

Wiersma, J. K. C. (2023, November 8). *Democratie, deugden, docentschap: de docent als gids in de democratie*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3656180>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3656180>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

HOOFDSTUK 13

De deugden van de aristocratische mens: de Italiaanse hoveling

De deugden van Castigliones hoveling zijn nagenoeg gelijk aan die we gezien hebben bij Aristoteles en Cicero. De dapperheid die eigen is aan de aristocratische mens had ik ook al kunnen bespreken bij Aristoteles en Cicero, maar doe ik aan de hand van Castiglione om te laten zien dat deze klassieke ideeën invloedrijk zijn gebleven. Wat wel nieuw is, is Castigliones idee van *sprezzatura* (een woord dat ik later zal toelichten) en het belang van meesterschap in conversaties. Interessant is ook dat de aristocratische mens van de Renaissance pas aristocratisch kan zijn als hij voldoende kennis heeft van de klassieken en weet dat hij schatplichtig is aan hen.

13.1. Adel, eer en deugd

In *Il libro del cortegiano* uit 1528 doet Baldassar Castiglione verslag van een gesprek dat zich in 1507 aan een hof zou hebben afgespeeld. Nadat de presiderende hertogin, Elisabetta Gonzaga, een aantal voorstellen tot een gespreksonderwerp heeft afgewezen, verwelkomt ze het idee dat er beurtelings gesproken moet worden over de ideale hoveling. Met zo nu en dan een korte onderbreking, die eigen is aan een natuurlijke conversatie, komen er meerdere perspectieven aan bod. Qua onderwerp en setting lijkt het boek op Cicero's *De Oratore*, waarin een aantal bevriende gesprekspartners de ideale redenaar onder woorden probeert te brengen. Qua opbouw lijkt het eerste boek van *Il libro del cortegiano* op Plato's *Symposium*, mede omdat aan het eind van het eerste gesprek een jonge kerel, Francesco Maria della Rovere, met een binnenkomst à la Alcibiades, het gesprek onderbreekt.³⁸² Deze schatplichtigheid mag niet bevreemden: voor Renaissance-schrijvers zoals Castiglione waren Plato en Cicero grote voorbeelden.

Deze verwantschap is ook van toepassing op de thematiek. De kwestie van de ideale hoveling sluit naadloos aan bij de vraag wie de aristocratische mens is. Om hier scherper zicht op te krijgen acht ik het zinvol om de structuur van Castiglione te volgen. Zijn boek bestaat uit vier delen. In deel I is Ludovico da Canossa de spreker die een eerste serieuze aanzet doet om te schetsen wie de ideale hoveling is.

Zijn eerste belangrijke bewering is dat de hoveling van adel moet zijn. In de volgende passage legt hij uit waarom:

Onze hoveling moet dus van adellijke geboorte zijn en uit een nobele familie komen; want het wordt iemand die niet van adel is minder zwaar aangerekend dat hij weinig goede daden stelt dan een edelman: die werpt immers als hij van het pad van zijn voorouders afdwaalt, een smet op de naam van zijn familie, verwerft niets en laat ook nog verloren gaan wat was verworven; want adel is als een heldere lamp die goede en slechte daden in een helder licht zet en evenzeer aanspoort en prikkelt tot deugd door vrees voor eerloosheid als door hoop op lof. Omdat de werken van degenen die niet van adel zijn niet door die schittering van de adel worden verlicht, missen zij de prikkel en de vrees voor eerloosheid en voelen zij zich niet genoodzaakt het verder te brengen dan hun voorouders; maar edelen treft blaam als zij niet ten minste het doel hebben bereikt dat hun voorouders hun hebben voorgehouden.³⁸³

We keren terug bij een basisgedachte: het willen verwerven van eer katalyseert deugd. Adellijke geboorte zorgt voor meer eerbef, waardoor de kans op de verwezenlijking van deugdzaamheid groter is. Het vanzelfsprekende bezwaar is dat adeldom geen garantie is voor deugd - en dat zelfs het tegendeel vaak het geval is. Dit wordt meteen ingebracht door de jonge Gasparo Pallavicino:

Om te zorgen dat ons spel verloopt als voorgeschreven en wij niet de indruk wekken dat wij weinig waarde hechten aan ons recht op het maken van tegenwerpingen, geef ik als mijn mening te kennen dat de hoveling niet noodzakelijk adellijk van geboorte hoeft te zijn; en als ik dacht dat ik hiermee iets zou zeggen dat nieuw was voor sommigen van u, had ik voorbeelden genoemd van velen die van zeer adellijke afkomst waren, maar toch vol ondeugden; en daar kan ik een groot aantal personen tegenover stellen die niet adellijk van geboorte waren, maar met hun voortreffelijke daden roem hebben verworven voor hun nakomelingen.³⁸⁴

Dat er zeer slechte adellijke mensen zijn geweest en zeer goede mensen zonder adellijke afkomst, is een open deur. Dit geldt ook voor Ludovici da Canossa en het kost hem geen moeite Pallavicino's tegenwerping te ontkrachten:

[W]ij moeten ons een hoveling voorstellen zonder enig gebrek en boven alle lof verheven, en daarom en om nog veel meer redenen lijkt het mij noodzakelijk er een edelman van te maken, mede vanwege de algemene achting die iemand van adel vanzelf geniet. Want als er twee hovelingen zijn die geen van beiden door goede of slechte daden hebben laten zien wie ze waren, zal degene die niet van adel is, zodra men weet dat de ander als edelman geboren is en hij niet, veel minder achting genieten dan de edelman, en dan zal hij met veel moeite en na geruime tijd bij de mensen de goede naam krijgen die de ander in een oogwenk krijgt louter en alleen omdat hij van adel is.³⁸⁵

Ludovici is het er mee eens dat iemand die niet van adel is, een adellijke persoon op alle relevante vlakken de baas kan zijn, simpelweg wegens de invloed van *natura* of *fortuna* in iemands leven. Het gaat Ludovici echter om de vraag of *ceteris paribus* adeldom iets toevoegt en hierop is zijn antwoord bevestigend. Ludovici benadrukt hier het belang van achting en de aansporende werking ervan. Deze aansporende werking treft men vaker aan in kringen waarin achting, zoals familie-eer, een centrale notie is. Op dit punt is het belangrijk op te merken dat er voor Ludovici dus een verband bestaat tussen de aristocratische mens in de formele betekenis van het woord en de aristocratische mens in de betekenis die ik in dit boek hanteer.

13.2. Dapperheid

Als het behalen van eer een richtpunt voor deze hoveling is, dan mag het geen verbazing wekken dat Ludovici ook beweert dat "het ware beroep van de hoveling dat van krijgsman is".³⁸⁶ In de eerste plaats impliceert goed krijgsmanschap een aantal belangrijke deugden: dapperheid, kracht en trouw. In het bijzonder slaat Ludovici de dapperheid hoog aan, want het tegendeel leidt altijd tot grote schande:

zoals bij vrouwen de eer, eenmaal bezoedeld, nooit meer ongerept terug kan komen, zo blijft een wapendragende edelman, wanneer zijn naam eenmaal door lafheid of een ander laakbaar feit ook maar enigszins bezoedeld is, in de ogen van de wereld altijd met schande en smaad overdekt. Hoe meer onze hoveling dus uitmunt in deze kunst, des te meer lof zal hij oogsten (...).³⁸⁷

Deze passage bevestigt in de eerste plaats de eerder besproken beweringen van Kinneking over het verband tussen eer, deugd en kracht. In deze passage blijkt ook duidelijk dat de dapperheid gezien kan worden als de oerdeugd voor mannen. Verstandigheid en rechtvaardigheid zijn wellicht even belangrijk voor beide geslachten, de dapperheid is in het bijzonder van belang voor de man - terwijl de zuiverheid dat is voor de vrouw. Het Latijnse *virtus*, letterlijk mannelijkheid, draagt behalve deugd in zijn generieke betekenis, vooral ook de betekenis dapperheid in zich, waardoor zij bijna synoniem is aan *fortitudo*.^a Dit onderscheid is nog goed te begrijpen. Er bestaat een werkelijk onderscheid, wanneer een koppel wordt aangevallen, tussen enerzijds een man die er als

---

^a Lewis, C. & Short, C. (1975), p. 1997, waarin bij het lemma *virtus* de hoofdbetekenis als volgt wordt omschreven: "*manliness, manhood*, i.e. the sum of all corporeal and mental excellences of man, *strength, vigor; bravery, courage*."

een lafaard vandoor gaat en zijn vrouw overlaat aan de aanvallers - en anderzijds een vrouw, die haar man zou achterlaten. De lafheid van de eerste wordt over het algemeen als kwalijker beoordeeld dan het weglopen van de tweede, als er dan überhaupt al sprake van lafheid is.^a

Indien een hoveling dapper moet worden, kan dat ook via andere wegen, maar de meest voor de hand liggende weg is die van de krijgskunst. De uiterste consequentie van de dapperheid is namelijk dat men zijn angst opzij zet en zijn leven op het spel zet omwille van het goede. Dit gebeurt in de meest concrete vorm in de strijd of oorlog. Zo schrijft Josef Pieper in zijn beroemde boek over de deugden *Über die Tugenden* dat alle dapperheid ten diepste op de dood betrokken is:

So nährt sich aus der Todesbereitschaft wie aus seiner tiefsten Wurzel jedes tapfere Tun, mag es, von aussen gesehen, noch so weit entfernt scheinen selbst von jeglichem Gedanken an den Tod. Eine 'Tapferkeit' die nicht hinabreicht bis in die Tiefe der Bereitschaft zu fallen, ist in der Wurzel verdorben und ohne Wirklichkeitsmacht.³⁸⁸

13.3. Bescheidenheid en sprezzatura

De hoveling moet echter veel meer zijn dan een krijgsman alleen, simpelweg omdat het leven niet louter het strijdperk omvat. Hierover zegt Ludovici het volgende:

De man die wij zoeken moet dus tegenover de vijand dapper zijn en hard, en in de voorste linies vechten, maar overal elders moet hij zich eenvoudig en bescheiden gedragen en zich vooral niet bezondigen aan uiterlijk vertoon en onbeschaamde snoeverij, waardoor een man zich altijd de afkeer en weerzin op de hals haalt van hen die hem aanhoren.³⁸⁹

Deze eenvoud en bescheidenheid wordt in het vervolg besproken als de kwaliteit om innemend te zijn. Later zullen we zien dat Lord Chesterfield deze innemendheid (*grazia*) van Ludovici de *art of pleasing* noemt. Een belangrijke deugd van de hoveling is de eigenschap om de sympathie van anderen op te wekken. Volgens dit hovelingsideaal vloeit deze kunst niet in de eerste plaats voort uit vrome naastenliefde, maar uit het feit dat deze kunst simpelweg bewondering oplevert. Hoe prachtig is het inderdaad om naar mensen te kijken die goed overweg kunnen met anderen, de handigheid bezitten om aardig te zijn voor anderen en ook nog zelf aardig worden gevonden. Het is zonneklaar dat dit de ene persoon beter lukt dan de andere, maar dat tegelijkertijd het geliefd-worden begeerd wordt door iedereen. In dit onderwerp meent Ludovici een belangrijk aspect aan te stippen, namelijk het belang van de befaamde *sprezzatura*. Hierover schrijft hij:

Omdat ik al meer dan eens heb overdacht waar die innemendheid vandaan komt bij diegenen die haar niet van de sterren hebben meegekregen, heb ik een algemene regel gevonden, die naar mijn mening meer dan enige andere geldt bij alles wat mensen doen of zeggen, namelijk dat men één zeer steile en gevaarlijke klip, namelijk gekunsteldheid, zo goed mogelijk moet omzeilen en in alles een zekere achteloosheid of, om misschien een nieuw woord te gebruiken, een zekere *sprezzatura* aan de dag moet leggen, waarmee men verbergt hoe knap men is en de indruk wekt dat men wat men doet en zegt, zonder moeite en bijna achteloos doet en zegt. Ik ben van mening dat hiervan in hoge mate afhangt of iemand sympathie wekt; iedereen weet immers hoe moeilijk het is iets ongewoons goed te doen, zodat het gemak waarmee men het lijkt te verrichten grote bewondering wekt; geforceerdheid en alles op haren en snaren zetten, zoals men dat noemt, veroorzaakt daarentegen grote antipathie en maakt dat niets, hoe groots het ook is, waardering oogst.³⁹⁰

---

^a Hiermee bedoel ik een *prima facie* oordeel dat uitgaat van de gemiddelde situatie. Ik wil hier namelijk niet eindigen in verschillende hypothetische casus, waarin bijvoorbeeld de vrouw een karateka is en de man in kwestie lichamelijk gehandicapt, of andere casus, die inderdaad een ander oordeel zouden vragen.

Ludovici had hier ook horkerigheid, brutaliteit of chagrijn kunnen noemen als vijanden van de *grazia*. Hiermee zou hij een gemeenplaats hebben benoemd: het is vanzelfsprekend dat iemand met een chronisch humeurige stemming, of iemand die grossiert in bitse opmerkingen, weinig sympathie oogst bij zijn medemens. Ludovici leert ons hier een les. Het gevaar van het poneren van zulke ideaalportretten is een krampachtige navolging ervan, die er juist voor zorgt dat het ideaal haar glans kan verliezen. Zo kan iemand zeer geforceerd bepaalde etiketteregels imiteren, omdat hij meent dat dit zijn aanzien verhoogt. Geforceerdheid leidt echter tot hoon, waarmee deze persoon het tegengestelde doel bereikt. *Sprezzatura* is die kwaliteit die ervoor zorgt dat iemand zich soepel, zonder negatieve aandacht, weet te bewegen in ieder gezelschap. Dit is slechts mogelijk wanneer iemand de etiquette zodanig goed beheerst dat deze persoon in staat is hiermee speels om te gaan. De beginneling houdt zich het liefst stijf vast aan de regels, de man van *sprezzatura* heerst over de regels doordat hij ze juist goed in de vingers heeft. De *wannabee* doet gekunsteld zijn best om vooral niet 'koelkast', maar 'ijskast' te zeggen, terwijl iemand met *sprezzatura* hier luchtig en achteloos mee omspringt. Iemand zonder *sprezzatura* zorgt ervoor er piekfijn uit te zien door alle kledingvoorschriften te volgen - onderste knoopje los van het jasje, kleur van riem en schoenen gelijk, et cetera, terwijl de man van *sprezzatura* een afwijkende *twist* durft te geven zonder te overdrijven.⁹

Sprezzatura is zo begrepen een deugd die samenhangt met innerlijke vrijheid. Doordat iemand innerlijk zijn ziel op orde heeft, hoeft hij zich niet gekunsteld vast te klampen aan allerlei opgelegde regels. *Sprezzatura* mag zich dan vaak uiten in zichtbare uiterlijkheden, de werkelijke waarde ervan is gelegen in het innerlijk van de mens. Deze innerlijke, geordende vrijheid is een belangrijk kenmerk van de aristocratische mens.

13.4. Meesterschap in conversaties

Een andere vorm van innerlijke vrijheid kan zich manifesteren in de wijze en het onderwerp van gesprek. Zo beschrijft Ludovici het belang van veelzijdigheid in conversaties:

Verder moet hij niet altijd over ernstige zaken spreken, maar ook over aangename zoals spel, en geestigheden debiteren, schertsen, naargelang de omstandigheden, maar wel op een intelligente manier, ad rem en helder; en nooit moet hij zich ijdel of kinderachtig tonen. Wanneer hij het over iets duisters of moeilijks heeft, moet hij in duidelijke bewoordingen en zinnen nauwkeurig uitleggen wat hij bedoelt, en zijn best doen alles wat onduidelijk is te verhelderen en te verduidelijken, zonder pedant te zijn. Ook moet hij waar dat te pas komt waardig en met nadruk kunnen spreken, onze diepste gevoelens raken, en ze aanwakkeren of prikkelen wanneer dat nodig is; soms moet hij zo eenvoudig en onbevangen spreken dat het lijkt of de natuur zelf aan het woord is en ons vertedert en als het ware met zoetheid bedwelmt, en dat met zo'n gemak dat degene die het aanhoort, denkt dat hij zelf met zeer geringe moeite hetzelfde peil zou kunnen bereiken, maar wanneer hij het probeert, merkt dat hij het bij lange na niet haalt.³⁹¹

Ludovici da Canossa komt hier met concretere aanwijzingen voor de conversatie. Hij benadrukt hier het belang van het zich vlot kunnen aanpassen aan de omstandigheden van het gesprek. Zo is het noodzakelijk om als

---

⁹ Zo is *sprezzatura* geboden jegens al diegenen die vastzitten in gekunsteldheid. Men denke bijvoorbeeld aan een jonge man die opgegroeid is tussen veel zelfbenoemde *gentlemen*. Hij heeft in zijn leven al zoveel geforceerdheid gezien dat hij een afkeer heeft gekregen van alles wat maar riekt naar etiquette. Netjes gekleed zijn associeert hij begrijpelijkerwijs met pretenties, wijn proeven voor een diner met ongepaste zelfverheffing. Nu kan het lijken dat iemand in een dergelijke situatie twee keuzes heeft: zulke handelingen omarmen of minachten. *Tertium non datur*. Maar Castiglione zou deze jongen zeggen: nee, *sprezzatura* heb je nodig! Leer de regels goed, en spring ermee om op een luchtige en speelse manier.

hoving te kunnen converseren op het hoogste niveau, men denke aan staatszaken, politieke of maatschappelijke kwesties. Evenzeer is het van belang dat men een geestig onderwerp kan inbrengen of over sport en spel kan praten, men denke aan voetbal. Wederom bestaat het risico dat men denkt dat het aristocratische leven vooral bestaat uit het eerste en dat men neerkijkt op het tweede. Het idee is juist dat men beide takken van sport goed beheerst. Zo kent een ieder wel enkele mensen, die ofwel louter over koetjes-en-kalfjes kunnen praten ofwel louter over verheven zaken. Het eerste komt over het algemeen voort uit een natuurlijk onvermogen of een gebrek aan algemene opvoeding en onderwijs, het tweede uit een gebrek aan *humanitas* die er *of* voor heeft gezorgd dat men zich nooit heeft kunnen interesseren in zulke andere zaken *of* een zodanig dedain heeft doen groeien dat men zich niet verwaardigt zich bezig te houden met de laatste nieuwtjes omtrent de valkenjacht of Wimbledon.

Het kernidee van dit citaat is echter niet deze veelzijdigheid inzake gespreksonderwerpen, maar veeleer het belang van een rijk inzicht in de gevoelens van de ander. Met zulk een inzicht is de ideale hoving in staat 'onze diepste gevoelens te raken, en ze aan te wakkeren of te prikkelen wanneer dat nodig is', zodat een gesprek niet slechts beperkt hoeft te blijven tot een zakelijke uitwisseling van kennis. De hoving met verstand van *pathos* kan in een gesprek mensen niet alleen informeren over, maar ook enthousiasmeren voor een ideaal. Hier raken we een belangrijk thema dat ik nog verder zal uitwerken in deel IV, waarin ik de kwaliteiten van de docent zal bespreken. Een goede docent, die gesprekken voert in zijn klaslokaal, zal herkennen dat de kracht van een gesprek in het klaslokaal afhangt van de mate waarmee hij in staat is 'diepste gevoelens te raken, en ze aan te wakkeren of te prikkelen wanneer dat nodig is'. Kennisoverdracht is bij een goed gesprek van ondergeschikt belang. Niet alleen de docent, iedereen die leiding geeft aan een groep of project, weet hoe waardevol het is een gesprek te leiden waarin *pathos* een prominente plek inneemt. Wat een verschil bestaat er tussen een leider van een groep die in groeps gesprekken - bijvoorbeeld vergaderingen - mensen weet te motiveren, te prikkelen en uit te dagen en een groepsleider die alle energie in de deelnemers doodslaat, omdat deze *pathos* volledig ontbreekt.

Deze *pathos* moet echter niet gezien worden als een soort retorische truc of zelfs niet als een natuurlijk voortvloeisel van een aangeboren psychologisch inzicht. De ware meester van de conversatie is wegens zijn oprechte interesse in het wezen van zijn gesprekspartners in staat een oprechte ontmoeting met hen te hebben. Zo is het mogelijk, niet per se noodzakelijk, dat juist gesprekken tussen vrienden een innerlijke diepte kunnen bereiken wegens die ontmoeting waarin *pathos* besloten ligt. Doordat iemand die ander zo goed kent, is het gemakkelijker om in te schatten wanneer een geestigheid dan wel vermaning geboden is. De aristocratische mens daarentegen is ook in staat dergelijke gesprekken te hebben met mensen die niet zijn directe vrienden zijn. De aristocratische mens is geoefend in het hebben van een werkelijke ontmoeting met de ander. Zo zijn er mensen met wie het mogelijk is om bij het eerste gesprek al te spreken op niveau en zodanig innig dat het helder is voor beiden dat het gesprek meer is dan een kille uitwisseling van informatie.

Het moge duidelijk zijn dat deze kwaliteit in het politieke domein grote voordelen heeft. In de politiek is het immers niet alleen belangrijk om de juiste koers voor de gemeenschap in te zien, maar ook de kwaliteit te

bezitten om andere mensen die koers te doen inzien en hiernaar te doen handelen. Zo dient de hoveling niet alleen geleerd te zijn in de zin van iemand die veel en hard studeert, maar ook iemand die mensen begrijpt en in staat is om met mensen een diepgaande ontmoeting te hebben.

Grazia verwijst naar een idee van innemendheid. Deze innemendheid is ook van toepassing op iemands stijl, in het bijzonder de stilistische kwaliteiten op het gebied van taalgebruik. Zo zou Castiglione het gebruik van frases in klassieke en moderne vreemde talen met applaus begroeten. Over deze *praxis* schrijft hij het volgende:

Zo zou onze hoveling moeten spreken en schrijven, en ik zou hem prijzen als hij niet alleen prachtige, sierlijke woorden uit heel Italië zou overnemen, maar ook af en toe bepaalde Franse en Spaanse uitdrukkingen zou gebruiken die al door ons taalgebruik zijn aanvaard. Daarom zou ik er niets op tegen hebben als hij, wanneer het te pas komt, *primor* zou zeggen, of *accertare, avventurare*; als hij *ripassare una persona con ragionamento* zou zeggen wanneer hij bedoelt: iemand nauwlettend observeren; als hij uitdrukkingen zou bezigen als *un cavalier senza rimproccio, attillato, creato d'un principe* en dergelijke, indien hij redelijkerwijs mag aannemen dat men hem begrijpt. Soms zou hij woorden in een andere betekenis dan hun eigenlijke moeten gebruiken en ze, door ze op gepaste wijze om te zetten, als een twijg op een gezondere stam moeten enten, om ze aantrekkelijker en mooier te maken en ons daarmee de dingen als het ware goed onder ogen te brengen en zoals men dat noemt, tastbaar te maken, tot genoegen van degenen die luisteren of lezen. Ook moet hij niet terugschrikken voor de vorming van nieuwe woorden en nieuwe zegswijzen door ze op juiste wijze over te nemen van de Latijnse schrijvers, zoals eertijds de Latijnse schrijvers ze hebben overgenomen van de Grieken.³⁹²

De *portée* van deze passage is helder: om het taalgebruik te verfraaien is het aan te raden om mooie woorden uit andere talen te gebruiken. Hiervoor is taalgevoel nodig.^a Het risico, waarnaar Castiglione al verwijst in de aangehaalde passage hiervoor, is pedanterie. Een pedanterie van die soort ontstaat wanneer iemand geen maat weet te houden met dergelijke versiersels, of bepaalde woorden louter gebruikt om te pronken, of er in de verkeerde omstandigheden gebruik van maakt. Net zoals dat een student niet in jacquet naar college dient te gaan, is het een gebrek aan inzicht om zich in een werkgroep te bedienen van allerlei verheven leenwoorden uit het Frans en Duits. Hetzelfde geldt voor geschreven stukken: het is de kunst om zowel het niveau hoog te houden als zodanig normaal te lijken dat men geen hovaardij vermoedt. *Ars est celare artem*.

13.5. Schatplichtigheid aan de klassieken

Goede vormen zijn belangrijk voor de hoveling, maar ten diepste laat hij zich definiëren aan de hand van de kwaliteiten van zijn ziel. Hierover zegt Ludovici:

Zo vermijdt en verbergt men gemaaktheid, die, zoals u nu begrijpt, het tegendeel is van innemendheid en alles onaantrekkelijk maakt wat lichaam en ziel bewerken; over de ziel hebben wij nog weinig gesproken, maar we moeten er niet aan voorbijgaan, want aangezien zij van veel meer waarde is dan het lichaam, dient ze ook beter te worden verzorgd en getooid. Wat het gedrag van onze hoveling aangaat, we kunnen de voorschriften van alle wijze filosofen die dit onderwerp behandelen, die de deugden van de ziel definiëren en op fijnzinnige wijze de waarde ervan bespreken, buiten beschouwing laten en het kort houden, zoals we ons hebben voorgenomen: hij moet, zoals men dat noemt, een eerzaam, rechtschapen man zijn, want dat houdt voorzichtigheid, goedheid, kracht en matigheid van de ziel in, en alle andere eigenschappen die met zo'n eervolle titel in overeenstemming zijn.³⁹³

---

^a Cf. Burckhardt, J. (1954), pp. 279-80: "(...) socially the language had great value. It was, as it were, the crown of a noble and dignified behaviour, and compelled the gentleman, both in his ordinary bearing and in exceptional moments to observe external propriety".

In deze passage wordt duidelijk dat Castiglione, bij monde van Ludovici, laat zien dat hij met twee benen staat in de klassieke traditie van de aristocratische mens, wiens ware wezen afhangt van zijn mate aan deugdzaamheid. Ludovici benoemt hier de vier kardinale deugden als de centrale deugden die bepalen of iemand eerzaam en rechtschapen is. In hoofdstuk 11 en 12 hebben we deze deugden aan de hand van de klassieke bronnen al besproken. Deze verwantschap blijkt eens te meer in de passage die hier onmiddellijk op volgt, wanneer Ludovici de impliciete vraag beantwoordt, hoe men dan deugdzaam wordt:

Ik ben van mening dat alleen wie goed wil zijn een ware moraalfilosoof is; daarvoor heeft hij weinig andere voorschriften nodig dan dat hij het moet willen. Socrates heeft ook terecht gezegd dat zijn lessen al vrucht afwierpen als ze iemand ertoe brachten de deugd te willen kennen en aanleren; want wie het punt heeft bereikt dat hij niets méér verlangt dan goed te zijn, verwerft met gemak alle kennis die daarvoor nodig is, en daarom hoeven we er hier niet nader op in te gaan.³⁹⁴

Ludovici presenteert hier een interpretatie van de platoonse moraalfilosofie. Waar Socrates bekend staat om zijn idee dat de ware moraalfilosoof de waarheid omtrent het goede leven kent en *eo ipso* dit leven ook leeft, suggereert Ludovici dat er sprake is van een voorfase waarin de wil een rol speelt. Iemand die goed *wil* zijn, is de moraalfilosoof, met als gevolg dat hij 'met gemak' de kennis hieromtrent verwerft. Om die reden looft hij Socrates ook, omdat hij beweerd zou hebben dat motivatie om goed te willen zijn al vruchtbaar is. Interessant aan dit perspectief is dat er inderdaad iets verhevens te bespeuren valt in de mens, die op een gegeven moment besluit het goede leven te willen leiden. Deze persoon zal de benodigde kennis hiervan in ieder geval zoeken en - volgens Ludovici - waarschijnlijk ook wel vinden. Een mens wiens wil zodanig gericht is, moet terecht gezien worden als iemand die op het juiste pad is. Het gaat echter wat ver om deze mens een moraalfilosoof te noemen, aangezien het idee juist is dat er op dit pad sprake kan zijn van meer of minder kennis. De moraalfilosoof in platoonse zin zou dan degene zijn die al behoorlijk op weg is en naar wie de beginners zich kunnen richten.

Waar kan de moraalfilosoof-in-spe zijn kennis vandaan halen? Met deze vraag is het pad naar deel III en IV van dit proefschrift geopend. Het beknopte antwoord hierop is: goede boeken en goede leermeesters. Dat Castiglione deze visie zou onderschrijven blijkt ook uit de volgende passage, waarin hij enerzijds laat zien dat hijzelf kennis van de klassieken heeft en anderzijds haar relevantie aantoont. Dit soort kennis wordt in de vertaling vervat als 'wetenschap', die we niet moeten verwarren met onze eigentijdse natuurwetenschappelijke associatie:

[Ik zou] alles doen om hun aan te tonen hoezeer de wetenschap, als een waar godsgeschenk, nuttig en nodig is voor ons leven en onze waardigheid; en ik zou genoeg voorbeelden kunnen aanhalen van uitmuntende legeraanvoerders uit de oudheid bij wie het sieraad der wetenschap samenging met krijgsroem. Want zoals u weet had Alexander een zo grote achting voor Homerus dat hij altijd de Ilias aan het hoofdeinde van zijn bed had liggen; en niet alleen op het bestuderen van dit boek maar ook op filosofische bespiegelingen legde hij zich, geleid door Aristoteles, met grote ijver toe. Alcibiades vermeerderde en verbeterde zijn goede eigenschappen door studie en door in de leer te gaan bij Socrates. Van Caesars intense studie getuigen nu nog de sublieme werken die hij heeft geschreven. Van Scipio Africanus zegt men dat hij altijd Xenophons boeken bij zich had, waarin onder de naam van Cyrus een volmaakte koning is geportretteerd.³⁹⁵

Deze voorbeelden worden nog steeds aangehaald: enerzijds natuurlijk, omdat ze een zeker romantisch beeld scheppen van de krijgsheer met een boek onder zijn kussen - zo zou Napoleon Goethes *Das Leiden des jungen Werthers* altijd bij zich hebben en menig ander veldheer de Bijbel - maar anderzijds ook omdat het voorstelbaar

is dat hun voortreffelijkheid enige relatie heeft met hun opleiding. Uit deze voorbeelden blijkt dat deze opleiding vooral gekenmerkt werd door boeken en leraren. De waarde hiervan komt later in dit proefschrift aan bod. Wat in deze passage van belang is, is dat het deze voorbeelden zijn die aangehaald worden. Castiglione haalt niet voor niets een aantal grote historische figuren aan die hij koppelt aan een aantal grote auteurs. Auteurs zoals Homerus en Xenophon hebben in hun boeken mensen beschreven wier goede en slechte handelingen dienden als inspiratie tot navolging of waarschuwing voor de lezers. Deze gedachte is zo belangrijk dat men een vooropleiding dient te hebben om toegang te krijgen tot deze boeken. Hierover schrijft hij:

Hij moet meer dan gemiddeld onderlegd zijn in de wetenschappen, op zijn minst in wat wij de *humaniora* noemen; hij moet niet alleen het Latijn maar ook het Grieks beheersen, want daarin is over veel uiteenlopende zaken schitterend geschreven. Hij moet de dichters goed kennen, en de redenaars en de historici niet minder, en bedreven zijn in het schrijven van poëzie en proza, vooral in onze volkstaal (...).³⁹⁶

Met deze oproep haalt Ludovici da Canossa bijna letterlijk Cicero aan, die in *De Oratore* eenzelfde kennisspectrum van de ideale redenaar verwacht.³⁹⁷ Het enige, dat logischerwijs verschilt, is dat Castiglione het belang van de kennis van Latijn en Grieks onderstreept voor zijn hoveling. De belangrijkste reden waarom de aristocratische mens à la Castiglione de kennis van die talen moet hebben, is om toegang te krijgen tot die dichters, redenaars en historici. De geschriften van Homerus en Vergilius, van Lysias en Cicero, van Thucydides en Livius, zijn vooral schitterend, omdat zij kond doen van die *exempla* naar welke hij al verwees. Deze boeken, "de heilige schatkamer aan letteren",³⁹⁸ zijn de moeite waard omdat deze in staat zijn de mens te richten naar het goede.

Deze gedachte is niet meer gemeengoed. Veel jongeren op het gymnasium krijgen bijvoorbeeld te horen van hun eigen docenten dat het 'nut' van de klassieke talen er vooral in bestaat om beter analytisch te leren denken, meer inzicht te krijgen in algemene grammaticale structuren, of bekend te raken met *das ganz Andere*.³⁹⁹ Zo zou men van Latijn beter leren logisch nadenken, omdat Latijn vooral puzzelen is. Verder helpt kennis van het Latijn bij de taalverwerving van Spaans, Frans en Italiaans, waarvan het nut evident is. Voorts zou de reflectie op oude culturen ons beter helpen onze eigen cultuur te begrijpen: zo zouden klassieke teksten ons doen reflecteren op de rol van vrouwen, slavernij, terrorisme en discriminatie.⁴⁰⁰ Er ligt een kern van waarheid in deze argumenten. De vraag is echter of men niet beter meer uren wiskunde of logica kan doceren als het doel analytisch denken is. Als voorts het doel is dat leerlingen die moderne vreemde talen moeten beheersen, waarom besteden ze dan niet rechtstreeks hier meer tijd aan?

Volgens dit humanistische idee ligt de waarde van Latijn en Grieks vevat in het feit dat zij sleutels zijn tot de schatkamer van onze westerse traditie, waarin de best uitgedachte en de best geformuleerde ideeën omtrent het Ware, Goede en Schone besloten liggen. Dit is niet meer de dominante opvatting. De verklaring voor deze ontwikkeling ligt voor de hand. De premissen zijn kort gezegd als volgt: (1) Latijn en Grieks zijn sleutels tot een heilige schatkamer. (2) Deze schatkamer is heilig omdat zij *exempla* biedt van goede en slechte levens. (3) Ook wij moeten ons vooral laten inspireren door goede levens en ons afzijdig houden van het slechte. *Ergo*, wij moeten ons vooral laten inspireren door teksten in het Latijn en Grieks. Tegenwoordig staat echter premisse (2) op losse schroeven: wie zegt mij dat deze boeken morele *exempla* bevatten? De klassieke wereld staat symbool

voor ongelijkheid en opvattingen over de mens en een wereld die allang achterhaald zijn. Als deze tegenwerping waar is, valt het schatkamer-argument in het water.

13.6. Kennis van de deugden

Om deze reden is het de moeite waard om premisse (2) nader te onderzoeken. Het klopt namelijk, zo blijkt ook uit het vervolg van Castiglione, dat het hem vooral te doen is om het schetsen van een hoveling die gekenmerkt wordt door deugd. De reden dat de ideale hoveling ook een goede tekenaar en musicus hoort te zijn is niet omdat een veelzijdigheid op zichzelf genomen waardevol is. Het idee is echter dat een veelzijdig mens, praktisch en intellectueel, een beter inzicht heeft in hoe de wereld in elkaar steekt en ook beter in staat is goed te handelen en goede raad te geven aan anderen. Veelzijdigheid en deugdzaamheid gaan dus hand-in-hand. Dit is de betekenis van de term *homo universalis*. Voor de renaissance-denker was dit ideaal diep moreel van aard. Boek IV van *Il libro del cortegiano* is niets anders dan een getuigenis van deze gedachte. In boek IV wordt het wezen van enkele deugden uitgebreid bediscussieerd. Het begrip deugd en ondeugd is namelijk fundamenteel om een goede hoveling te zijn, vooral in de hoedanigheid van raadsheer voor de vorst: "Zoals een arts moet zorgen voor de gezondheid van de mensen, zo moet de hoveling zorg dragen voor de deugdzaamheid van zijn vorst".⁴⁰¹ Om die reden moet de hoveling zelf zeer deugdzaam zijn - men kan immers niet geven wat hij niet heeft - en hierover hebben nagedacht, want anders kan iemand niets uitleggen:

[E]n als hij ze [de deugden] in zijn jeugd heeft beoefend, kan hij er des te beter over oordelen en er zijn vorst des te beter in onderrichten naarmate de jaren en de ervaring hem meer kennis op allerlei gebieden hebben bijeengebracht. Op die manier kan een oude hoveling, ook al brengt hij de aan hem toegeschreven eigenschappen niet in de praktijk, toch zijn doel bereiken en de vorst goed onderricht geven.⁴⁰²

Kennis en praktijk van deugden is dus van groot belang, alvorens de hoveling zijn rol als adviseur-leermeester kan uitoefenen. Om die reden is het niet verwonderlijk dat Castiglione enkele lange discussies weergeeft waarin het wezen van enkele deugden bediscussieerd wordt. Het beste voorbeeld hiervan is de discussie of iemand, in het geval van onkuisheid, zondigt ondanks een volledige kennis van het goede, of dat de zonde juist ontstaat wegens onwetendheid alleen.⁴⁰³ Deze discussie is een typisch strijdpunt tussen de platoonse morele psychologie en de christelijke. Het zijn discussies die opkomen bij iedere goede docent die deze kwesties aansnijdt, wanneer hij bijvoorbeeld Plato, Augustinus of Thomas van Aquino doceert.

13.7. Conclusie

Het is helder geworden dat de aristocratische mens te identificeren valt met de mens die in zeer hoge mate over de deugden beschikt. Deze deugden dienen vooral geïnterneerd te worden, maar ze hebben in het denken van Castiglione ook een verband met uiterlijke facetten van het leven. Een aristocratisch mens mag volgens Castiglione zeker eer najagen: eer en deugd kunnen elkaar namelijk versterken.

Deugden staan echter centraal, in het bijzonder de deugd van de dapperheid: het opzij kunnen zetten van eigen angsten omwille van het goede. Daarnaast dient de aristocratische mens bescheiden te zijn, hij moet niet opvallen maar in de smaak vallen. Daarvoor is ook *sprezzatura* van groot belang: een soort aan achteloosheid grenzende lichtvoetigheid die niet voortkomt uit slordigheid maar verfijnd is en voortkomt uit kennis hoe men werkelijk kan behagen.

De aristocratische mens van Castiglione is vooral een meester in conversaties en hiermee is dit hoofdstuk enerzijds een uitbouw van Cicero's uiteenzetting over het belang van conversatie en anderzijds een tegenhanger van hoofdstuk 9, waarin Turkle de teloorgang van de conversatiecultuur besprak.

Om dit allemaal te kunnen verwezenlijken is het van groot belang dat de aristocratische mens zich bekwaamt in het kennen van de klassieken. Hij dient dus veel boeken te lezen en veel te studeren.

In dezelfde traditie staan de brieven van Lord Chesterfield aan zijn zoon. Hierin komt naar voren wat het betekent om een aristocratisch mens te *worden*. De naam zegt het al, Lord Chesterfield was zelf van adellijke afkomst, maar wist dat afkomst op zichzelf niets betekent, als de deugden niet gecultiveerd worden.